

DE SPAANSE GRIEP

Laura Spinney

De Spaanse griep

Hoe de pandemie van 1918
de wereld veranderde

Vertaald door
Auke Leistra

Uitgeverij De Arbeiderspers
Amsterdam · Antwerpen

Voor deze uitgave ontving de vertaler een werkbeurs van het
Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Copyright © 2017 Laura Spinney

Copyright Nederlandse vertaling © 2018 Auke Leistra/

BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam

Copyright kaart © 2017 Nigel Hawtin

Oorspronkelijke titel: *Pale Rider*

Oorspronkelijke uitgave: Jonathan Cape, een imprint van Vin-
tage Publishing. Vintage Publishing is een imprint van Penguin
Random House, Londen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar
gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke
andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming
van BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam. *No part of this
book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm
or any other means, without written permission from BV Uitgeverij
De Arbeiderspers, Amsterdam.*

Omslagontwerp: Sander Patelski

Omslagillustratie: Otis Historical Archives, National Museum
of Health and Medicine

ISBN 978 90 295 1946 5 / NUR 320

www.arbeiderspers.nl
www.lauraspinney.com

Voor RSJF en de verloren generaties

Inhoud

Kaart 10-11

INLEIDING: Het vergeten verhaal 13

DEEL EEN: Stad zonder muur 25

- 1 Hoesten en niezen 27
- 2 De monaden van Leibniz 42

DEEL TWEE: Anatomie van een pandemie 53

- 3 Rimpelingen in een vijver 55
- 4 Als een dief in de nacht 67

DEEL DRIE: *Manhu*, of: wat is het? 81

- 5 Elfde ziekte 83
- 6 Het dilemma van de artsen 89
- 7 De toorn van God 100

DEEL VIER: Het overlevingsinstinct 115

- 8 Deuren merken met kruisjes 117
- 9 Het placebo-effect 157
- 10 Barmhartige Samaritanen 176

DEEL VIJF: Post mortem 195

- 11 De jacht op de eerste patiënt 197
- 12 Het tellen van de doden 213

DEEL ZES: Eerherstel voor de wetenschap	221
13 <i>Aenigmoplasma influenzae</i>	223
14 Wacht u voor het boerenerf	238
15 De menselijke factor	255

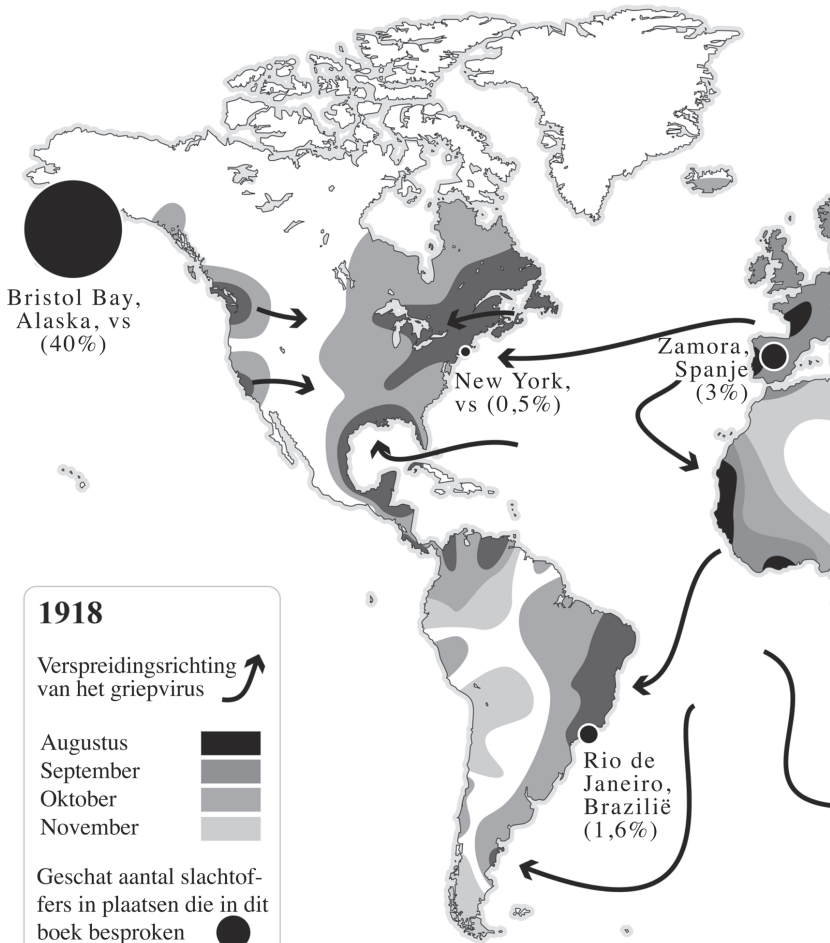
DEEL ZEVEN: De wereld na de griep	269
16 De groene loten van het herstel	271
17 Wat had kunnen zijn	287
18 Antiwetenschap, wetenschap	295
19 Gezondheidszorg voor allen	302
20 Oorlog en vrede	311
21 Melancholieke muze	329

DEEL ACHT: De erfenis van Roscoe	343
----------------------------------	-----

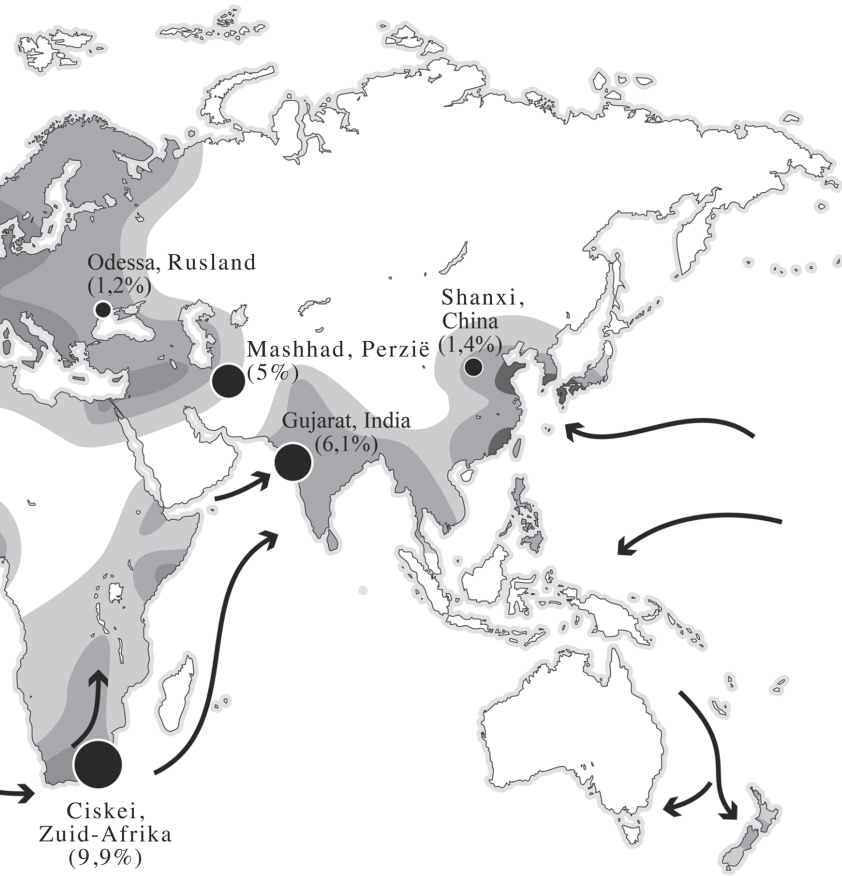
NAWOORD: Over de herinnering	359
------------------------------	-----

Dankbetuiging	369
Fotoverantwoording	370
Noten	371
Register	395

Mondiale verspreiding van de Spaan

Influenza griep, tweede golf, herfst 1918

INLEIDING: Het vergeten verhaal

*Japanse schoolmeisjes met mondkapjes ten tijde van de
pandemie, 1920*

De korte duur van de influenzapandemie van 1918 stelde artsen indertijd voor grote problemen... en stelt historici in de jaren sindsdien voor niet minder grote problemen.

– Terence Ranger, *The Spanish Influenza Pandemic of 1918-19* (2003)¹

Keizer Wilhelm van Duitsland deed troonsafstand op 9 november 1918 en in de straten van Parijs werd feestgevierd. ‘*À mort Guillaume!*’ riepen ze. ‘*À bas Guillaume!*’ Dood aan Wilhelm! Weg met Wilhelm! Intussen lag, hoog boven het 7de Parijse arrondissement, de dichter Guillaume Apollinaire op zijn doodsbod. Hij was een van de voormannen geweest van de Franse avant-garde, de man die de term ‘surrealist’ had gemunt en die figuren als Pablo Picasso en Marcel Duchamp had geïnspireerd, en hij had dienstgenomen in 1914. Hij had een hoofdwond, veroorzaakt door een granaatscherf, en het boren van een gaatje in zijn schedel overleefd, maar was op achtendertigjarige leeftijd bezwiken aan de Spaanse griep, en *mort pour la France* verklaard.

Zijn begrafenis werd vier dagen later gehouden – twee dagen nadat de wapenstilstand was getekend. Toen de rouwstoet de kerk van St.-Thomas van Aquino verliet, trok hij oostwaarts richting begraafplaats Père Lachaise. ‘Maar toen de stoet bij de hoek van Saint-Germain aankwam,’ herinnerde Blaise Cendrars, vriend en collega-dichter van Apollinaire, zich, ‘werd hij opgeslokt door een luidruchtige, feestvierende massa, mannen

en vrouwen met zwaaiende armen, die zongen en dansten en elkaar kusten en uitzinnig de befaamde leuze van het eind van de oorlog scandeerden: “Nee, je hoeft niet te gaan, Guillaume. Nee, je hoeft niet te gaan...” De beroemde leuze was met enige ironie voor de verslagen keizer bedoeld, maar voor de vrienden van Apollinaire kreeg hij een navrante bijmaak.²

De dood van de dichter kan als symbolisch worden beschouwd voor ons collectieve vergeten van de grootste slachting van de twintigste eeuw. De Spaanse griep stak een op de drie mensen op aarde aan, in totaal een half miljard. Tussen het eerste geval, dat werd geregistreerd op 4 maart 1918, en het laatste ergens in maart 1920, maakte hij een eind aan het leven van vijftig tot honderd miljoen mensen, dat is 2,5 tot 5% van de toenmalige wereldbevolking – een schatting die met haar enorme speling de onzekerheid weerspiegelt die de Spaanse griep nog altijd omgeeft. In termen van ‘enkelvoudige’ gebeurtenissen die tot grote verliezen aan mensenlevens hebben geleid, vielen de Eerste Wereldoorlog (zeventien miljoen doden), de Tweede Wereldoorlog (zestig miljoen doden) en mogelijk die twee bij elkaar opgeteld erbij in het niet. Het was de grootste vloedgolf aan sterfgevallen sinds de Zwarte Dood, en misschien wel in de hele menselijke geschiedenis.

Maar wat zien we als we de perkamentrol van de twintigste eeuw openrollen? Twee wereldoorlogen, de opkomst en ondergang van het communisme, misschien enkele meer spectaculaire episodes van de dekolonisatie. Wat we niet zien is de meest dramatische gebeurtenis van allemaal, hoewel je er bijna niet omheen kunt. Op de vraag wat de grootste ramp van de twintigste eeuw was, antwoordt vrijwel niemand: de Spaanse griep. Iedereen reageert verrast als je de getallen noemt die eromheen hangen. Sommige mensen gaan nadenken en herinneren zich dan, na enige tijd, een oudoom die eraan is overleden, verweesde neefjes of nichtjes die uit beeld zijn geraakt, een tak van de familie die in 1918 werd afgerukt. Er zijn maar

heel weinig begraafplaatsen op aarde van meer dan een eeuw oud waar geen graven liggen uit het najaar van 1918 – toen de tweede en ergste golf van de pandemie toesloeg –, en dat zie je weerspiegeld in de herinneringen van mensen. Toch is er geen enkel gedenkteken, geen monument, in Londen, Moskou of Washington. De Spaanse griep leeft voort in de herinnering van individuen, niet in het collectieve geheugen. Hij leeft voort, niet als historische ramp, maar als miljoenen afzonderlijke, persoonlijke tragedies.

Misschien heeft dat iets te maken met de vorm die hij aannam. De Eerste Wereldoorlog sleepte zich vier lange jaren voort, maar zijn naam ten spijt beperkte het strijdtoneel zich voornamelijk tot Europa en het Midden-Oosten. De rest van de wereld voelde wel de hete wind ervan die alles meesleurde, maar bleef erbuiten, en hier en daar leek de oorlog wel heel ver weg. De oorlog had, met andere woorden, een geografisch brandpunt, en het verhaal ervan ontvouwde zich in de loop van de tijd. De Spaanse griep daarentegen had de hele wereld in een mum van tijd overspoeld. De meeste doden vielen in de dertien weken tussen half september en half december 1918. De Spaanse griep waaierde heel snel breed uit, maar bleef niet lang hangen, terwijl de oorlog zich maar voortsleepte, zonder zich naar alle kanten te vertakken.

De historicus Terence Ranger, die veel over de geschiedenis van Afrika heeft geschreven, wees er in het begin van de eenentwintigste eeuw op dat een dergelijk gecomprimeerd gebeuren om een andere narratieve benadering vraagt. Een lineair in de tijd verlopend verhaal volstaat niet; wat je ervoor nodig hebt, is iets wat meer lijkt op de manier waarop vrouwen in zuidelijk Afrika een belangwekkende gebeurtenis in het leven van hun gemeenschap bespreken. ‘Ze beschrijven het en cirkelen er vervolgens omheen,’ schreef Ranger, ‘waarbij ze er voortdurend op terugkomen, het breder trekken en er herinneringen en verwachtingen in verwerken.’³ De joodse Talmoed is op een

soortgelijke wijze georganiseerd. Op elke bladzij wordt een kolom van de oude tekst omringd door commentaren, vervolgens door commentaren op die commentaren, in steeds wijdere kringen, tot het centrale verhaal door tijd en ruimte met het gemeenschappelijke geheugen is verweven. (Er is misschien nog een andere reden waarom Ranger een meer vrouwelijke geschiedenis van de Spaanse griep voorstelde: het waren in het algemeen vrouwen die de zieken verzorgden. Zij waren degenen die de beelden en geluiden van de ziekenkamer registreerden, die de doden aflegden en de wezen in huis namen. Zij waren de link tussen het persoonlijke en het collectieve.)

Aan de wieg van elke pandemie staat het treffen tussen een ziekteveroorzakend micro-organisme en een mens. Maar dat treffen wordt, evenals de gebeurtenissen die ertoe geleid hebben en de gebeurtenissen die eruit voortkomen, mede bepaald en gevormd door talrijke andere gebeurtenissen die tegelijkertijd plaatsvinden – alsook door het weer, de broodprijs en ideeën over ziektekiemen, witte mannen en djinns. De pandemie op haar beurt heeft invloed op de broodprijs, op ideeën over ziektekiemen, witte mannen en djinns – en soms zelfs op het weer. Zij is net zozeer een sociaal als een biologisch fenomeen, ze kan niet los worden gezien van haar historische, geografische en culturele context. De manier waarop Afrikaanse moeders en grootmoeders van een gebeurtenis verhalen, geeft die contextuele rijkdom gewicht, al heeft de gebeurtenis waar het uiteindelijk om draait niet langer geduurd dan een historische hartslag. Dit boek beoogt hetzelfde.

De tijd is rijp. In de decennia onmiddellijk na de pandemie waren de enige mensen die haar bestudeerden – naast statistische experts die door verzekeringsmaatschappijen waren ingehuurd – epidemiologen, virologen en medisch historici. Sinds het eind van de jaren negentig heeft de historiografie rond de Spaanse griep echter een enorme vlucht genomen, en die recente aandachtsexplosie valt op door haar multidiscipli-

naire aard. Tegenwoordig zijn ook economen, sociologen en psychologen erin geïnteresseerd, evenals mainstream historici. Elk heeft zijn blik op een ander aspect gericht, en dankzij hun gezamenlijke inspanning heeft ons begrip ervan een metamorfose ondergaan. Maar al te vaak zijn hun conclusies echter weggestopt in specialistische tijdschriften – wat dit boek probeert is ze bij elkaar te brengen; om alle verschillende draden te verweven tot een meer samenhangend beeld van het beest, in al zijn rijkgeschakeerde glorie – of liever: gruwel.

De informatie die vandaag de dag tot onze beschikking staat is niet alleen meer divers in academische, maar ook in geografische zin – het hele mondiale bereik van de ramp is erin vervat. De meeste uiteenzettingen over de Spaanse griep hebben zich tot op heden op Europa en Noord-Amerika gericht. Dat kon ook niet anders, want heel lang had men alleen daar systematisch data verzameld. In 1998, toen experts van over de hele wereld in Kaapstad bijeenkwamen om stil te staan bij de tachtigste verjaardag van de Spaanse griep, moesten ze toegeven dat ze vrijwel niets wisten van wat er in grote delen van de rest van de wereld was gebeurd – Zuid-Amerika, het Midden-Oosten, Rusland, Zuidoost-Azië en de binnenlanden van China. Maar uiteenzettingen die zich concentreren op Europa en Noord-Amerika vertekenen het beeld om twee redenen. Ten eerste was in Europa en Noord-Amerika gemiddeld sprake van het laagste sterftecijfer, dus de ervaringen daar waren atypisch. Ten tweede waren beide continenten in 1918 hevig verwickeld in een oorlog die Europa geruïneerd achter zou laten. Oorlog was zonder enige twijfel de belangrijkste gebeurtenis op dat continent: in Frankrijk bezweken zes keer zoveel mensen aan de oorlog als aan de griep, in Duitsland vier keer zoveel, in Groot-Brittannië drie keer zoveel en in Italië twee keer. Maar op *elk ander continent* – met de mogelijke uitzondering van Antarctica, dat van zowel oorlog als griep gevrijwaard bleef – eiste de griep meer slachtoffers dan de oorlog. Op het mo-

ment dat dit geschreven wordt – bijna twintig jaar na de top in Kaapstad, aan de vooravond van de ‘eeuwherdenking’ – is het mogelijk een begin te maken met een reconstructie van wat er in die andere delen van de wereld is gebeurd.

In dit boek wordt een andere benadering gekozen om het verhaal van de griep of influenza te vertellen. Het zoomt erop in – van de prehistorie naar 1918, van de planeet naar de mens, van het virus naar de idee en weer terug. In het brandpunt wordt verhaald hoe de Spaanse griep opkwam, over de wereld raasde en zich weer terugtrok, en een andere mensheid achterliet. Maar dat verhaal maakt af en toe pas op de plaats om te bekijken waarin gemeenschappen zich wat hun ervaringen betreft van elkaar onderscheidden, en waarin ze overeenstemden. In 1918 hadden de Italo-Amerikanen van New York, de Yupik van Alaska en de inwoners van de heilige Perzische stad Mashhad vrijwel niets met elkaar gemeen behalve het virus, en in elk van die plaatsen waren het culturele en andere factoren die hun aanvaring met het virus een gezicht gaven. De ramp die zich in samenlevingen her en der op aarde ontvouwde wordt derhalve op de voet gevolgd door een reeks portretten, waardoor de ten diepste sociale aard van een pandemie wordt benadrukt.

Die portretten werpen licht op delen van de wereldkaart die voorheen donker waren, en geven aan hoe de Spaanse griep ervaren werd in delen van de wereld waar 1918 het jaar van de griep was, en niet het jaar dat de oorlog ten einde liep. Ze zijn niet uitputtend, want miljoenen verhalen blijven onverteld, dus er is wel sprake van een voorbehoud. Het was vast niet alleen in Rio de Janeiro dat een post-griep-orgie een piek aan geboorten opleverde, of alleen in het Russische Odessa dat mensen oeroude religieuze rituelen opvoerden om de plaag af te wenden. Het was niet alleen in India dat strikte sociale grenzen werden overschreden om anderen te helpen, en niet alleen in Zuid-Afrika dat mensen met de ene kleur mensen met de

andere kleur de schuld gaven. Het kan zijn dat een katholieke bisschop pogingen om de ziekte in Spanje binnen de perken te houden heeft gedwarsboomd, maar het waren vaak juist missionarissen die de nood in afgelegen delen van China lenigden. Er is één overkoepelend voorbehoud: de verteller is, opnieuw, een Europeaan.

Het verhaal van de Spaanse griep wordt verteld in de delen twee tot en met zes van dit boek. Maar het verhaal is ingebed in een groter geheel – het verhaal waarin wordt verteld hoe mens en griep twaalfduizend jaar lang hebben samengeleefd en zich samen hebben ontwikkeld – dus in deel een, ‘Stad zonder muur’, wordt dat verhaal verteld tot 1918, terwijl in deel zeven, ‘De wereld na de griep’, de sporen van de Spaanse griep waarmee we vandaag de dag leven worden gevolgd en bestudeerd. Aangezien mens en griep zich nog altijd gezamenlijk verder ontwikkelen, wordt in deel acht, ‘De erfenis van Roscoe’, vooruitgekeken naar een strijd in de toekomst – de volgende grieppandemie – en wordt een beeld geschetst van wat voor wapens we in die strijd mogelijkerwijs zullen hanteren, en wat naar alle waarschijnlijkheid onze achilleshiel zal zijn. Samen vormen die verhalen een biografie van de griep – een verhaal over de mens, met andere woorden, waarin griep de leidraad is. In een nawoord wordt de vraag naar de herinnering gesteld – de vraag waarom we het verhaal van de griep als ‘vergeten’ beschouwen, terwijl het zo diep heeft ingegrepen in het leven op aarde.

Er wordt vaak gezegd dat de Eerste Wereldoorlog de Romantiek en het geloof in de vooruitgang de nek om heeft gedraaid, maar het is ook waar dat de wetenschap niet alleen een slachting op industriële schaal in de vorm van een oorlog mogelijk heeft gemaakt, zij heeft ook nog eens niet kunnen voorkomen dat de Spaanse griep opnieuw een slachting aanrichtte. De griep heeft menselijke populaties radicaler getransformeerd dan welk fenomeen ook sinds de Zwarte Dood.

Hij heeft invloed gehad op de loop van de Eerste Wereldoorlog en je zou kunnen aanvoeren dat hij heeft bijgedragen aan de Tweede. Hij heeft India dichter naar de onafhankelijkheid gebracht, Zuid-Afrika dichter naar de apartheid, en Zwitserland tot op het randje van een burgeroorlog. Hij heeft her en der de introductie van nationale gezondheidszorg bespoedigd en de positie van alternatieve geneeswijzen bestendigd, onze liefde voor frisse lucht en onze passie voor sport in het leven geroepen, en was vermoedelijk, op zijn minst ten dele, verantwoordelijk voor de obsessie van twintigste-eeuwse kunstenaars met de ontelbare manieren waarop het menselijk lichaam het kan laten afweten. ‘Je zou kunnen aanvoeren dat...’, ‘het is waarschijnlijk dat...’ – bij een verhaal over de Spaanse griep zijn dit onmisbare frasen, want in 1918 kon griep nog niet gediagnosticeerd worden, dus kunnen we ook niet zeker weten of het ook inderdaad griep was – net zomin als we zeker kunnen weten dat het de builenpest was (of een van zijn varianten, de longpest) die in de veertiende eeuw de Zwarte Dood heeft veroorzaakt. Wat buiten kijf staat, is dat de pandemie van 1918 het tempo van de veranderingen in de eerste helft van de twintigste eeuw heeft versneld, en mee vorm heeft gegeven aan onze moderne wereld.

Als dat alles waar is, hoe kan het dan dat we de Spaanse griep nog altijd als een voetnoot bij de Eerste Wereldoorlog beschouwen? Zijn we de Spaanse griep werkelijk vergeten? Terence Ranger dacht van wel, maar als hij nog geleefd had, zou hij iets dergelijks misschien niet zo een-twee-drie weer hebben gesteld. En als dat inderdaad zo is, is dat te danken aan een gigantische, gezamenlijke inspanning. Het verhaal van de Spaanse griep kan niet langer worden verteld zonder de bijdragen van zowel historici als natuurwetenschappers, en niet te vergeten sociale wetenschappers. De wetenschap vertelt het verhaal tot op de drempel van de geschiedenis en bestrijkt grote delen van de prehistorie die leeg ogen, maar die zijn over-

dekt met een onleesbaar gekrabbel – en die net zo goed vorm hebben gegeven aan de gebeurtenissen in 1918 als wat daarna kwam. De geschiedenis neemt het stokje over waar het gekrabbel leesbaar wordt, en de wetenschap werpt enig licht vanuit het heden. Over nog eens honderd jaar zullen de wetenschap en de geschiedschrijving zelf getransformeerd zijn. Misschien bestaat er dan zelfs wel een wetenschap van de geschiedschrijving, die theorieën over het verleden tegen het licht van gedigitaliseerde historische data houdt.⁴ Een dergelijke benadering zal ons begrip van complexe verschijnselen als een pandemie vermoedelijk op de kop zetten, maar staat in feite nog in de kinderschoenen. Eén ding kunnen we echter al met zekerheid zeggen: tegen de tijd dat de pandemie van 1918 tweehonderd jaar geleden is, zullen historici meer lege plekken hebben ingevuld, en zal het licht dat de wetenschap erop werpt helderder zijn.